

Solidaire Economie in Ontwikkeling

Verslag van vier workshops januari – april 2004

door Lou Keune, Jo Versteijnen en Margies Kaag

Inhoud

- 1 Inleiding (2)
- 2 Systeemkenmerken van het nu heersende economisch bestel (3)
- 3 Concrete alternatieve praktijken (6)
- 4 Kenmerken en werking van Solidaire Economie als alternatief economisch stelsel (10)
- 5 Strategieën van bewerkstelligen van Solidaire Economie (14)
- 6 Enkele conclusies (18)

Amsterdam, augustus 2004
XminY - Project 'Vóór de Verandering'
De Wittenstraat 43-45
1052 AL Amsterdam
<http://www.globalalternatives.nl>
info@globalalternatives.nl

1 Inleiding

In september 2001 werd het boek *Vóór de Verandering – Alternatieven voor het Neoliberalisme*¹ gepubliceerd. Daarin wordt op grond van een kritiek op de gevolgen en systeemkenmerken van de heersende neoliberale economie ideeën en voorstellen geformuleerd voor een alternatief economisch bestel genaamd Solidaire Economie. In vervolg hierop werden diverse publieksdiscussies gehouden. Daarnaast vond er een verdere uitwisseling van alternatieven plaats met Nederlandse organisaties die ook actief zijn op gebied van economische alternatieven. Een en ander leidde tot een eerste *Landelijke Dag van Alternatieven*. Deze vond plaats in Utrecht in september 2003 met deelname van 15 landelijke organisaties en 200 individuele deelnemers. Een van de conclusies van die dag is dat hard gewerkt moet worden aan de ontwikkeling van Solidaire Economie. Daarop ontstond het plan om een serie van vier workshops Solidaire Economie te organiseren.²

Deze workshops werden gehouden in de maanden januari tot en met april 2004 in Utrecht. De cyclus had tot doel te komen tot verdere inhoudelijke ontwikkeling van Solidaire Economie als economisch stelsel en praktijk. Kern van die economie is dat zij ten principale uit gaat van enerzijds de mogelijkheden van de mensen en de natuur, en anderzijds de behoeften van diezelfde mensen en natuur. Solidaire economie is primair gericht op het realiseren van de noodzakelijke zorg voor alle levende en toekomstige mensen, met respect voor de natuur en het milieu. Zij is gegrondvest op de overtuiging dat samenwerking, onderlinge ondersteuning en een verantwoorde omgang met de natuur uit oogpunt van duurzaamheid meer opleveren dan concurrentie en ongebreideld winstbejag.

In principe kon iedere belangstellende deelnemen. Daarbij werd onderscheid gemaakt tussen “actieve deelnemers” en “toehoorders”. Van de actieve deelnemers werd verwacht dat zij als medeonderzoekers zouden optreden door het voorbereidende materiaal te bestuderen, zelf voor iedere workshop een schriftelijke inbreng te presenteren, en actief deel te nemen aan de discussies. De toehoorders konden bij de workshops aanwezig zijn zonder verdere verplichtingen, maar kregen wel een (bescheiden) mogelijkheid om een inbreng te leveren. Uiteindelijk waren er 19 actieve deelnemers en 21 toehoorders. Bij dit aantal van veertig deelnemers werd de inschrijving gesloten. Daarnaast waren er vier deelnemers die aan de workshops deelnamen als discussieleiders en verslaggevers. En twee personen zorgden voor logistieke zaken als de fysieke voorzieningen en de internetfaciliteiten. De overgrote meerderheid van de deelnemers was al op een of andere manier betrokken bij activiteiten gericht op andere samenlevingsvormen, met een interessante verscheidenheid van praktijken. De samenstelling van de groep kenmerkte zich verder door een aardige spreiding naar leeftijdsgroepen en seksen. Vier deelnemers hadden een niet-Nederlandse achtergrond. En de overgrote meerderheid van de deelnemers had een of andere vorm van hoger onderwijs gevolgd.

Voor deze cyclus werden vier hoofdthema's onderscheiden:

- systeemkenmerken van het nu heersende economisch bestel;
- concrete alternatieve praktijken;
- kenmerken en werking van Solidaire Economie; en
- strategieën van bewerkstelligen van de verdere ontwikkeling van Solidaire Economie in beleid en praktijk.

---

¹ Amsterdam, XminY, 2001

² Daarnaast zijn ook andere initiatieven genomen. Zo is gewerkt aan voorstellen voor een ander wereldhandelsbeleid. Zie <http://www.globalalternatives.nl>.

Aan ieder thema werd een workshop van drie uur geweid. Deze vierdeling wordt ook in dit verslag gevolgd. Daarbij is gebruik gemaakt van de individuele papers van de deelnemers en van de verslagen van de discussies.

2 Systeemkenmerken van het nu heersende economisch bestel

Dit was het onderwerp van de eerste workshop in een serie van vier in het kader van solidaire economie. Daarbij werd uitgegaan van de volgende probleemstelling: ‘Welke systeemkenmerken van het nu heersende economische bestel veroorzaken dat belangrijke maatschappelijke vraagstukken niet ten gronde kunnen worden aangepakt, en maken een overgang naar een ander economisch stelsel noodzakelijk?’ De discussie concentreerde zich op de volgende onderwerpen:

2.1 Gaat het alleen om economie of ook om politiek, cultuur en andere sociale aspecten?

2.2 Welke zijn de systeemkenmerken?

2.3 Gaat het om correctie van de heersende kapitalistische orde (dus zonder wezenlijke aanpak van systeemkenmerken als winstoriëntatie en concurrentie) of is een postkapitalistische orde noodzakelijk?

2.4 Dienen daarbij als uitgangspunt genomen te worden veranderingen binnen het individu of veranderingen binnen het systeem?

2.1 Gaat het alleen om economie of ook om politiek, cultuur en andere sociale aspecten?

Over het algemeen worden door alle deelnemers de politieke, culturele en sociale aspecten vermengd gezien met economische vraagstellingen. Het economisch systeem staat niet op zich. In principe hebben wij het steeds over dezelfde samenleving en hetzelfde ecosysteem met al hun economische, politieke, culturele en sociale dimensies. Bij bijvoorbeeld bedrijven gaat het ook over politiek want bedrijven vormen ook onderdeel van het brede maatschappelijk proces van verkrijging en aanwending van macht, de kern van politiek. En ook over cultuur omdat in en door bedrijven veel aan betekenisgeving gedaan wordt. En uiteraard hebben wij het dan ook over sociale relaties en netwerken.

Ondanks deze onderlinge verwevenheid wordt besloten om tijdens de workshops de aandacht toch vooral te richten op het economisch aspect. Daarbij spelen praktische overwegingen een rol, naast vooral ook de (inhoudelijke) vaststelling dat het huidige economische systeem niet beantwoordt aan wat het overheersende doel van de economie zou moeten zijn, namelijk de bevrediging van de behoeften van mens en natuur, maar zich daar juist tegen keert. Dat neemt niet weg dat gewaakt moet worden voor “smal-economisch denken”.

2.2 Welke zijn de systeemkenmerken?

De vraag waarover het hierbij gaat is de volgende: als het huidige economische systeem de behoeften van mensen uit het oog verliest, hangt dit dan samen met de typische kenmerken van het huidige economische stelsel, of zijn hierbij meer algemene kenmerken van mensen en samenlevingen in het geding? In de discussie wordt het standpunt ingenomen dat het antwoord gezocht moet worden in de typische kenmerken van het huidige economische stelsel.

In de individuele papers van de deelnemers en in de inleidende teksten komt in algemene zin een veelheid van systeemkenmerken³ naar voren, waaronder (in alfabetische volgorde): concurrentie, geld en rente, macho denken, macht van multinationals, privébezit, en winstmaximalisatie. In de discussie hierover worden veel maatschappelijke verschijnselen aangehaald, waaronder (eveneens in alfabetische volgorde): behoeften, concentratie, concurrentie, cultuur, groeiwang, internationale handel, klassenvorming, landbouw en

³ Zie ook: *Vóór de Verandering – Alternatieven voor het Neoliberalisme*, hoofdstuk 2.

onzekerheid, landenblokken, marktwerking, mondialisering, multinationals, politiek, rente, schuldenproblematiek, en verkeerd rekenen

Een belangrijk verschil van mening spitst zich toe op het al dan niet verwerpelijk zijn van concurrentie. De meningen lopen uiteen van neutraal tot verwerpelijk:

-Een deelnemer stelt dat concurrentie en samenwerking allebei in de economie voorkomen; hij is evenzeer voor concurrentie als samenwerking.

-Een ander ziet grotere voordelen in samenwerking dan in concurrentie.

-Weer een ander vindt samenwerking aanbevolen/verplicht om zodoende paal en perk te kunnen stellen aan de concurrentie.

-Concurrentie op zich is dan misschien wel niet slecht, maar zij leidt wel vaak tot inefficiëntie. Denk aan de marketingkosten voor medicijnen; dubbele investeringen in de telefonica, et cetera.

-Niet vergeten mag worden dat het bij economische concurrentie om machtsstructuren gaat. Het gaat vooral om macht in de competitieve verhoudingen. Waar liggen die machtsstructuren? Grenzen aan de macht zijn noodzakelijk.

De conclusie is dat wij het bij concurrentie hebben over het hart van het neoliberale kapitalisme. Concurrentie is de samenleving gaan doordresemen. Iedereen staat met iedereen en alles in een verhouding van concurrentie, ook op wereldniveau; er is steeds minder samenwerking.

Zoals over de betekenis van concurrentie, wordt ook verschillend gedacht over de betekenis van privé-bezit. De discussie spitst zich eerst toe op een uitzuivering van het begrip. Zo wordt gewezen op een verschuiving van privé-bezit naar collectief bezit van productiemiddelen, en er wordt bij opgemerkt dat het dus niet ter zake is de negatieve invloed van dat bezit de individuele bezitter toe te dichten. Iemand wijst ook op het onderscheid tussen collectief bezit en collectief privé-bezit van die productiemiddelen en de glijdende schaal daartussen. Bij collectief bezit beslist iedereen mee, bij collectief privé-bezit niet. Naast die kwestie van de uitzuivering komen nog andere aspecten aan bod. Zo zullen bij het ter discussie stellen van dat bezit mensen dwars gaan liggen uit angst hun hachje te verliezen. Daartegenover staat dan weer de mening dat men niet bang moet zijn mensen bang te maken, omdat voor een reële behoeftebevrediging en duurzaam produceren privé-bezit van productiemiddelen niet nodig is, althans zeker niet dat massale bezit ervan.

Een tweetal andere elementen komt naar voren, die sommigen essentieel vinden voor de kapitalistische orde. Zo is daar het element macht, gepaard aan het bezit van productiemiddelen. We zijn weliswaar allemaal mede-eigenaar geworden voor zover we bijvoorbeeld in een pensioenfonds zitten, maar dat is vooral slechts een juridisch eigendom. De eigenlijke macht ligt toch bij wie over die productiemiddelen beschikt. Er wordt hier overigens op gewezen dat een effectieve vorm van tegenmacht consumentenacties zouden kunnen zijn. Een ander element dat naar voren komt is de toegenomen kapitaalsmobiliteit onder het neoliberalisme.

Voor het overige wijzen sommigen erop dat winstmaximalisatie toch de meest zwaarwegende is van al die elementen. Als de winstmaximalisatie weg is komt er ruimte voor andere doeleinden, bijvoorbeeld duurzaamheid en maatschappelijk verantwoord ondernemen. Zo lang winstmaximalisatie een primair element blijft is er ook weinig grond voor vertrouwen dat het handelen van bedrijven op het algemeen welzijn en duurzaamheid gericht zal zijn. Zo lang winstmaximalisatie primair is zal getracht worden voordeel te halen uit de zwakte van de anderen in functie van die maximalisatie. De combinatie van macht en groei maakt het wezenlijke negatieve uit van het kapitalistisch stelsel.

Samengevat:

- winstmaximalisatie is belangrijker geworden dan algemeen welzijn en duurzaamheid;
- de macht ligt vooral bij grote ondernemingen;
- de samenleving is doordeesemd van voortdurende concurrentie van ieder tegenover ieder.

2.3 Gaat het om correctie van de heersende kapitalistische orde (dus zonder wezenlijke aanpak van systeemkenmerken als winstoriëntatie en concurrentie) of is een postkapitalistische orde noodzakelijk?

Allereerst blijkt uit de discussie dat de meerderheid in ieder geval een aantal fundamentele kenmerken van het huidige stelsel problematiseert, en in die zin kiest voor een ander stelsel. Wanneer het gaat om doeleinden als duurzaamheid en rechtvaardigheid stuit je al snel op enkele fundamentele kenmerken van het huidige stelsel, zoals winstmaximalisatie, concurrentie en privé-bezit van productiemiddelen, die deze doeleinden onmogelijk maken en dus om een radicale verandering vragen. Er zijn ook deelnemers die liever kiezen voor de uitbouw van het huidige systeem en het wegwerken van de ergste uitwassen. Gemeenschappelijk is in ieder geval wel de richting van veranderingen.

Verder is er overeenstemming om bij alle fundamentele veranderingen van het huidige stelsel, de goede zaken eruit mee te nemen. Want het kapitalisme heeft ook tot een aantal goede dingen geleid – de verzorgingsstaat bijvoorbeeld – die je mee kunt nemen. Dit in tegenstelling tot aangelegenheden als milieu en wereldwijde rechtvaardigheid. Hier komen gebruikswaarden in zicht (geen ruilwaarden), echte menselijke behoeften die niet te realiseren zijn in een primair op private winst gerichte economie.

En als we spreken over radicale verandering, tenslotte, blijken de voorstanders ervan in deze discussie niet te bedoelen een radicale verandering van vandaag op morgen, maar wel een proces van veranderingen waarin veel radicale elementen zitten. Zo'n proces vraagt niet altijd ook radicale stappen. Soms blijken kleine veranderingen iets revolutionairs te kunnen bewerkstelligen, soms kunnen zij zo symbolisch zijn, dat ze radicale veranderingen teweeg brengen. Daarom is de nodige waakzaamheid geboden voor wat betreft de valse tegenstelling revolutie of reformatie. Evenzeer trouwens als waakzaamheid nodig is voor het gevaar dat kleine veranderingen het kapitalisme onbedoeld juist kunnen versterken. Aan een strategische afweging vooraf van een mogelijk effect van een veranderingsplan - groot of klein – valt dus eigenlijk niet te ontkomen.

2.4. Dienen daarbij als uitgangspunt genomen te worden veranderingen binnen het individu of veranderingen binnen het systeem?

Er ontstaat een discussie of het systeem het individu bepaalt of het individu het systeem, en wat naargelang uitgangspunt bij de analyse moet zijn: systeem of individu. Volgens de een is het systeem een abstractie, en gaat het om de drijfveren van het individu. Anderen argumenteren (in navolging van de *Frankfurter Schule*) dat de mens zijn eigen systeem en geschiedenis internaliseert en er dus de gevangene van is. Een ander standpunt treffen we waar er opgewezen wordt dat ondanks deze gevangenschap het toch mogelijk blijkt veranderingen door te voeren. De conclusie is dat we allebei zijn: gevangenen van een bepaald stelsel, en tegelijkertijd zijn wij mensen de enigen die daar verandering in kunnen aanbrengen. We zijn een samenleving in verandering; de geschiedenis is te zien als een continu proces van emancipatie. Dat brengt met zich mee dat er geen sprake kan zijn van een zuiver kapitalistisch systeem, of welk economisch systeem dan ook. Als we het hebben over systeemkenmerken van het kapitalisme, worden dan ook bedoeld de overheersende systeemkenmerken.

3 Concrete alternatieve praktijken

De centrale probleemstelling van deze tweede workshop in de serie van vier is: “Welke concrete alternatieven kennen wij? En welke is hun betekenis (beperkingen, mogelijkheden) voor de ontwikkeling van een solidaire economie.” Bij de discussie werden de volgende vragen besproken:

3.1 Welke concrete alternatieven kennen wij? Is het voor deze bijeenkomst gemaakte overzicht van concrete dagelijkse praktijken en transformatiebeleid volledig? Wat missen we?

3.2 Aan welke criteria dienen alternatieven te voldoen om dienstig te kunnen zijn voor de ontwikkeling van de solidaire economie.

3.1 Welke concrete alternatieven kennen wij? Is het voor deze bijeenkomst gemaakte overzicht van concrete dagelijkse praktijken en transformatiebeleid volledig? Wat missen we?

In de voorbereidende teksten voor deze workshop zijn vele voorbeelden genoemd van mogelijke alternatieven op de volgende pagina. Deze zijn opgenomen in het schema van alternatieven. Dit schema bouwt voort op de driedeling van niveaus van alternatieven zoals gehanteerd in *Vóór de Verandering – Alternatieven voor het Neoliberalisme*. Daarin wordt als eerste niveau dat van het (ver weg liggende) utopisch ideaal aangegeven. Dit niveau wordt in deze workshop niet behandeld (vandaar de aanduiding *Pro Memorie*), evenals dat van het tweede niveau, namelijk de solidaire economie als economisch stelsel dat gezien kan worden als de overgang naar dat utopisch ideaal. Het derde niveau is dat van het te voeren structureel transformatiebeleid. Dat is in deze workshop wel aan de orde gekomen. En daaraan is een vierde niveau toegevoegd, namelijk dat van de concrete dagelijkse transformatieve praktijken. Binnen dit laatste wordt onderscheid gemaakt tussen, enerzijds allerlei primaire praktijken die mensen doorvoeren zonder daaraan een bewust transformatieve motivering aan te koppelen; en, anderzijds de bewuste transformatieve praktijken.

Schema van mogelijke alternatieven

Niveau 1: Utopie (PM)	
Niveau 2: Solidaire Economische Orde (PM)	
Niveau 3: Transformatiebeleid ⁴	
-Anders rekenen -Belastingbeleid: progressieve inkomens en vermogensbelasting; eco- en <i>humankind</i>heffingen -Bestaanszekerheid op wereldniveau -Biologische alternatieven -Biologische landbouw -Deprivatisering van kennis -Economische spelregels -Formalisering van de politiek -Gelijke rechten van migranten -Handelsbeleid: eerlijke prijzen; verbod handelvanwege-de-handel en reclame; uitbreiding -Hervorming van de verzorgingsstaat -Inkomensbeleid: basisinkomen; maximuminkomen; gratis openbaar vervoer, onderwijs en gezondheidszorg -Landhervorming -Maximale zelfvoorziening -Monetaire hervormingen: inkrimping geldcreatie; geldtax; nieuw geldstelsel; kwijtschelding schulden ontwikkelingslanden	-Multilateralisatie, democratisering en transparant maken van wereldhandelsbeleid; <i>managed trade</i> -Open grenzen -Politieke hervormingen: uitbreiding politieke domein; controle-instellingen; jaarlijks economisch besluit; ontwikkeling van mondiale overheidsinstellingen -Productcontrole op MDM⁵ -Recht op luiheid -Regelgeving productie en handel op MDM -Regionalisering -Regulering van multinationals -Selectieve economische krimp en groei -Strikt financieel en monetair beleid -TOBIN heffing -Uitbreiding van de Europese Unie -Verbod op rente -Verplichte gedragscodes voor ondernemingen -Voedselbank -Wereldwijde bescherming arbeid- en milieunormen; verbod kinderarbeid
Niveau 4: Concrete dagelijkse transformatieve praktijken ⁶	
Primaire activiteiten⁷ -80 uur per week creëren en genieten -Hergebruik -Landbezetting -Minder consumeren -Solidariteitsnetwerken -Zelfvoorziening	Bewuste activiteiten⁸ -Acties bestrijding gifresten -Biologische landbouw -Duurzaam produceren; verkleining ecologische voetafdruk -Eigen bank opzetten -Financiële instellingen met solidaire grondslag -Gentech acties -Georganiseerde landbezetting -Illegale arbeidsbemiddeling -Laat duizend bloemen bloeien -LETS ruilkringen -Lokale geldsystemen -MVOndernemers in de kledinghandel -Regionalisering -Rentevrij bankieren -Samenwerken -Samen wonen en bezitten

⁴ In alfabetische volgorde.

⁵ Mens-, dier- en milieuvriendelijk.

⁶ Bij een latere gelegenheid is een derde “ingang” van transformatieve praktijken toegevoegd, die van de “politieke praktijken” (van basisgroepen, sociale bewegingen, politieke partijen, NGO’s) die zich met name richten op machtsvorming.

⁷ In alfabetische volgorde.

⁸ Idem.

Belangrijk vertrekpunt bij de discussie is het begrip transformatie. De ontwikkeling van solidaire economie betekent niet dat de bestaande orde, dus de neoliberale kapitalistische economie, moet worden afgebroken opdat daarna met de opbouw van het nieuwe, dus solidaire economie, kan worden begonnen. Integendeel, samenlevingen zijn ook wat de economische ordening aangaat steeds in verandering. Wij zien dat ook op dit moment, namelijk dat er al vele voorbeelden zijn van solidaire economie. Het zijn geen perfecte voorbeelden, en evenmin is solidaire economie overheersend. Maar ze zijn er en steeds weer zijn mensen bezig met de ontwikkeling van andere economische verhoudingen. Vandaar dat ook in deze workshops de discussie over solidaire economie zowel de karakterisering van een verder liggende ideale samenleving, een utopie dus, betreft, alsook vele bestaande praktijken waarbij nu reeds aan solidaire economie inhoud wordt gegeven.

In bovenstaand schema zijn de genoemde voorbeelden van alternatieven alfabetisch geordend. Dat wil dan ook zeggen dat er vooralsnog geen verdere structurering in is aangebracht. De discussie hierover is nogal gevarieerd, om niet te zeggen soms chaotisch. Volgens sommigen lijkt die opsomming tot stand gekomen vanuit meerdere invalshoeken en visies, met als gevolg verwarring omtrent de gehanteerde indelingscriteria. Anderen weer vragen naar een toelichting op het verschil tussen de opsomming in niveau 3 en 4. Het blijkt dan dat niveau 3 meer de beleidslijnen bevat, terwijl niveau 4 zich richt op de concrete activiteiten (macro, meso en micro). De indruk bestaat hier en daar echter dat ook deze niveaus enigszins door elkaar lopen, en dat ook hier de onduidelijkheid dus blijft bestaan. Tegenover het ongemak van sommigen met deze onduidelijkheid en verwarring, staat weer de mening van anderen die zich hier niet aan storen, en vinden dat een en ander misschien wel noodzakelijk en zelfs vruchtbaar is in deze fase van de discussie over alternatieven.

Bij alle vragen over de ordening van het geboden overzicht worden ook voorstellen gedaan om een andere en meer duidelijke ordening neer te zetten. Zo zou volgens een deelnemer in de opsomming in niveau 3 en 4 een prioriteit in chronologische volgorde aangegeven kunnen/moeten worden. Als voorbeeld wordt hier gewezen op de prioriteit van basisveiligheid boven andere onderdelen van beleid en actie. In weer een ander voorstel voor een ordening wijst men op een prioriteitenstelling die aansluit op de systeemkenmerken van de heersende kapitalistische orde (zowel op mondiaal als lokaal niveau). Dit wordt geïllustreerd aan de hand van het geld als systeemkenmerk. Zo speelt geld economisch een belangrijke rol zowel op macroniveau (denk aan schuldenaflossing van ontwikkelingslanden), als mesoniveau (b.v. biologische landbouw), maar het speelt evenzeer ook een belangrijke rol bij ecologische aangelegenheden. Denk bij dit laatste bijvoorbeeld aan de vaststelling van het emissieniveau van CO₂ en de herverdeling van de milieugebruiksruimte. Meer algemeen: er zou meer duidelijkheid moeten komen hoe het in de niveaus 3 en 4 opgesomde beleid en de daar vermelde activiteiten een bijdrage leveren in de bestrijding van de symptoomkenmerken van de heersende orde.

Naast ordeningsvoorstellen komen ook aanvullingen op de opsommingen in niveau 3 en 4 naar voren. Zo zou de vermelding van praktijk en betekenis van een duurzame consumentenorganisatie als alternatief niet misstaan. Ook de mogelijkheid om onder meer via opgebouwde pensioenfondsen en -gelden een bijdrage te leveren aan de realisering van een basisinkomen voor iedereen wereldwijd, zou onderdeel van het transformatiebeleid dienen te zijn. Bij dit transformatiebeleid zou trouwens ook gewezen kunnen worden op een alternatief financieringsprincipe van de sociale zekerheid, te weten een heffing op toegevoegde waarde. Ook ontbreekt bij dit transformatiebeleid nog de informatieverstrekking aan en bewustwording van de burgers over de noodzaak van systeemverandering. Die mobilisatie van de burger is nodig om bij een kentering ook de (politieke) instituties onder druk te zetten die vanuit een

belang bij de bestaande orde niet zo genegen zijn een kentering te bevorderen. Als toevoeging aan de dagelijkse praktijken komen ook naar voren *fair trade* en weggeefwinkels.

Volgens een van de deelnemers blijkt uit de opsomming in niveau 3 de neiging om *grand designs* te ontwerpen, centraal alles te willen regelen, *top down* te willen opleggen, *one size fits all*. Beter is om mensen te helpen het zelf te doen, te komen tot zelfregulering, tot een privaatpublieke samenleving. De ‘pergolaconstructie’ is hier een voorbeeld van. Over het algemeen is men het wel eens dat niet alles centraal geregeld dient te worden, maar waar bijvoorbeeld corruptie heerst is centrale aansturing wel nodig.

Uiteindelijk werd over het onderwerp van dit agendapunt het volgende geconcludeerd:

- In tegenstelling tot voorheen kennen we tegenwoordig een behoorlijke hoeveelheid alternatieven, zowel op het niveau van beleid als van concrete activiteiten. Dat is niet zozeer een chaos als wel een rijkdom. Wel is het zo dat een en ander nog geen evenwichtig en dus nog wat verward beeld vormt.
- In die rijkdom doet zich de vraag voor welke kwesties zowel op beleids- als praktisch niveau strategisch gezien de voorkeur hebben. Daar dienen criteria voor ontwikkeld te worden.
- Niets staat op zichzelf, activiteiten op deelterreinen kunnen verschuivingen in geheel het systeem bewerkstelligen.
- Reeds bestaande verworvenheden (bijvoorbeeld de sociale zekerheid) kunnen verder worden uitgebouwd en verbeterd. We hoeven dus niet bij alles van meet af aan te beginnen.

3.2 Aan welke criteria dienen alternatieven te voldoen om dienstig te kunnen zijn voor de ontwikkeling van de solidaire economie.

Het antwoord op deze vraag wordt in eerste instantie gezocht aan de hand van een bespreking van de LETS-ruilkringen, en van regionalisering annex samenwerkingseconomie. Het betreft hier twee onderdelen uit niveau 4: concrete dagelijkse transformatieve praktijken.

Discussie over LETS

LETS⁹ is een vorm van een complementair geldsysteem, een ruilnetwerk waarbij goederen en diensten tegen lokaal geld worden verleend. Mensen die geen geld hebben kunnen dus toch gaan ruilen omdat ze bijvoorbeeld diensten kunnen verlenen. Geld wordt hier gecreëerd op basis van wederkerigheid, en niet door renteheffing zoals bij de banken. LETS is een rentevrij systeem. Er kan zelfs gewerkt worden met negatieve rente in die zin dat de waarde van LETS-punten na verloop van tijd vermindert, zodat de deelnemers gestimuleerd worden snel te ruilen in plaats van op te potten. Via LETS en andere complementaire geldsystemen versterkt men de rol van geld als ruilmiddel, en worden productie en consumptie beperkt tot een bepaald gebied. Bij LETS bestaat de mogelijkheid dat de burgers – de consument – in overleg met de producenten aard, richting en hoeveelheid van goederen en diensten bepalen (‘pergolaconstructie’). Je zou verschillende geldsoorten moeten hebben voor producten en diensten die op verschillend niveau aangeboden worden, dus mondiaal geld en ‘lagere echelon geldsoorten’.

In de discussie komen er ook kritische vragen bij LETS. Zo zou dit systeem parasiteren op de bestaande infrastructuur, omdat daar geen belasting voor wordt betaald. Verder werkt het systeem wel bij ruimtelijke nabijheid; maar over grote afstanden (b.v. in een land als Argentinië) werkt het zeer moeilijk. De betekenis van LETS ligt vooral op plaatselijk niveau. Het kan niet met het internationale geld- of muntsysteem concurreren, het tast het systeem dus niet aan, en leidt dus in zekere zin de aandacht van dat systeem (neoliberalisme) af. Het idee van LETS heeft potentie, maar moet zich nog bewijzen. Misschien kan het inspiratie ontleenen aan het systeem van onderlinge verrekeningen binnen bedrijven.

---

⁹ Local Exchange and Trading System

Discussie over regionalisering annex samenwerkingseconomie

Pleidooien voor regionalisering worden steeds meer gehoord vanwege de nadelen van neoliberalistisch geglobaliseerde productie en consumptie. Die nadelen zijn onder meer specialisatie (monoculturen) en onzuivere kostprijs (te lage lonen en onbetaalde milieukosten bij het vervoer over grote afstanden). Bij een regionale productie spelen deze nadelen geen rol: de kostprijs kan zuiver(der) gehouden worden, en er is diversificatie mogelijk. Uitgangspunt is regionaal doen wat regionaal kan.

Er komt ook kritiek/aanvulling op het concept van regionalisering. Zo vereist regionalisering dat alle regio's (dus ook in ontwikkelingslanden) ook productiecapaciteit hebben. Anders zitten we hier in het Westen ook op dit terrein alleen maar weer goed voor onszelf te zorgen. Verder kan niet alles regionaal geproduceerd worden, en kan het belang van het milieu in regionaal verband niet afdoende behartigd worden. Daar zijn grotere verbanden voor nodig (denk aan idee van herverdeling milieugebruiksruimte). En waar houdt regionaal dan op en begint multinationalaal? Bovendien, laat regionalisering ook protectie toe, bijvoorbeeld voor onze eigen boeren en voor ontwikkelingslanden? Want hoe meer divers de productie in een regio, hoe autarker zo'n regio, en des te minder de handelsmogelijkheden voor exporterende (ontwikkelings)landen.

Het onderwerp van deze vraag wordt zoals gezegd gevormd door de criteria waaraan alternatieven moeten voldoen om dienstig te kunnen zijn voor de ontwikkeling van de solidaire economie. Als voorbeeld zouden daarbij dienen LETS en regionalisering annex samenwerking. Tijdens de derde workshop is daar verder op ingegaan, zie het volgende hoofdstuk.

4 Kenmerken en werking van Solidaire Economie als alternatief economisch stelsel

Voor de derde workshop werd uitgegaan van de volgende probleemstelling:

4.1 Welke zijn de belangrijkste kenmerken van solidaire economie?

4.2 En welk sociaal-economisch transformatiebeleid moet op korte en middellange termijn in en vanuit Nederland (c.q. Europese Unie) gevoerd worden om solidaire economie dichterbij te brengen?"

4.1 Kenmerken en werking van solidaire economie

In de voorbereidende papers van deze workshop is een grote veelheid van criteria terug te vinden. Voor de bespreking daarvan wordt de volgende tweedeling gehanteerd: A Inhoudelijke criteria; B Formele criteria. Daarbij blijkt dat over een aantal van deze criteria overeenstemming is maar over andere zijn er duidelijke verschillen van mening.

A Inhoudelijke criteria

Afgaande op de voorbereidende papers van de deelnemers ontstaat de indruk dat over nogal wat aspecten van Solidaire Economie¹⁰ overeenstemming is. Dat geldt de strekking van met name de inleidende teksten van *Thera van Osch*¹¹ en van *Lou Keune*¹², alsook de meer algemene tekst uit *Vóór de Verandering*¹³. Maar ook is er over nogal wat onderwerpen verschil van mening. Dit laatste is reden te meer om voorzichtig te zijn met het hanteren van de uitdrukking criteria. Want het gaat op dit moment eerst en vooral om aandachtspunten die een rol kunnen spelen bij

¹⁰ Sommigen geven de voorkeur aan de uitdrukking Zorgeconomie.

¹¹ Zie *De zorgeconomie – Op zoek naar nieuwe paradigma's* (2003). www.globalalternatives.nl.

¹² Zie *Noodzaak en kenmerken van Solidaire Economie* (2003). www.globalalternatives.nl.

¹³ Zie hoofdstuk 3.

de beoordeling en verdere ontwikkeling van praktijken van solidaire economie. Het gaat om de volgende onderwerpen¹⁴:

- 1 Menswaarden en natuurwaarden (middelen en behoeften) als centrale economische categorieën in plaats van private winst en geld.
- 2 Primair gericht zijn op het realiseren van de noodzakelijke zorg voor alle levende en toekomstige mensen, met respect voor de natuur en het milieu, in plaats van ongebreideld winstbejag.
- 3 Duurzaamheid (ecologisch, sociaal).
- 4 Efficiëntie (waaronder mensefficiëntie en ecoefficiëntie).
- 5 Rechtvaardigheid, met voorrang voor de basisbehoeften van alle mensen (tegenwoordig en toekomstig) en de natuur.
- 6 Het centraal stellen van onderlinge ondersteuning in plaats van individuele verrijking.
- 7 Verantwoordelijkheid en wederkerigheid: in principe moet iedereen bijdragen aan het welzijn van de samenleving en de natuur.
- 8 Solidaire economie geeft iedereen de gelegenheid zichzelf te ontplooiën d.m.v. studie en/ of culturele bezigheden, waarvoor men tijdelijk ontheven kan worden van het leveren van direct maatschappelijk nut.
- 9 Het centraal stellen van samenwerking in plaats van concurrentie. Op dit onderwerp wordt verder in dit verslag teruggekomen.
- 10 Verbondenheid en respect.
- 11 Het centraal stellen van bevrijding (materieel en immaterieel) in plaats van afhankelijkheid en beperking.
- 12 Feminisering van de machowereld.
- 13 Sturing door mensen (en politiek) in plaats van door de (kapitalistische) markt. Ook hierop wordt verder in dit verslag teruggekomen.
- 14 Basisdemocratie (op basis van consent of van consensus?).
- 15 Sturingsmechanismen als belastingen, beloningen, kredieten, spelregels, gedragscodes, en zo meer.
- 16 Subsidiariteit en decentralisatie; regionalisering.
- 17 Alles meerekenen: alle middelen, alle behoeften, alle inzet (dus ook bijvoorbeeld huishoudelijke arbeid en vrijwilligerswerk).
- 18 Beperkte werking van het geld; terug naar de oorspronkelijke functies van geld: ruilmiddel en (eventueel) rekeneenheden; geen rente, basisvoorzieningen gratis.¹⁵
- 19 Transparantie.
- 20 Het gevoel van veiligheid, dus een emotie, is ook belangrijk.
- 21 Constante vernieuwing.

B Formele criteria

22 Onderscheid in niveaus van alternatieven:

- Dagelijkse transformatieve praktijken.
- Transformatiebeleid.
- Economische orde.
- Utopie.

23 Reikwijdte. Op dit punt worden twee onderscheiden vormen van reikwijdte voorgesteld:

i: Individueel; dorp, stad, regio; sectoren (als zorg, landbouw, vervoer, e.d.); land; werelddeel; wereld.

ii: Eerste cirkel: naaste familie en vrienden; tweede cirkel: jouw eigen sociale leven; derde cirkel: de hele samenleving.

24 Exemplariteit:

- Exemplarisch voor de totaliteit van kenmerken van het economisch bestel.
- Exemplarisch voor (andere) mensen.

---

¹⁴ Diverse van de nu volgende aandachtspunten overlappen elkaar.

¹⁵ Een deelnemer vindt overigens rente op zich niet negatief is, als het gebruikt wordt voor een solidaire maatschappij.

25 Fasen van ontwikkeling en implementatie van alternatieven:

- Ontwikkeling van kritiek en verzet.
- Veroveren van ruimte voor alternatieven.
- Implementatie van alternatieven.
- Ontwikkeling van een nieuw economisch bestel.

Vier van deze aandachtspunten worden uitgebreider bediscussieerd.

Samenwerking in plaats van concurrentie.

De meeste deelnemers leggen de nadruk op samenwerking in plaats van concurrentie als een van de kenmerken van solidaire economie. Niet iedereen kan zich hierin vinden of geeft aanvullingen/nuances. Zo wordt er een vraagteken geplaatst bij de opvatting dat concurrentie alleen maar slecht is: er gaat een stimulans vanuit, zij bespaart tijd en bevordert creativiteit. Wat via de markt kan, kun je beter via de markt laten verlopen. Wel zijn de voorstanders van deze opvatting van mening dat er randvoorwaarden moeten worden vastgesteld voor die concurrentie, bovendien mag het milieu niet aan de vrije concurrentie worden overgeleverd. De uitwassen van de concurrentie zouden dus tegengegaan moeten worden, bijvoorbeeld daar waar concurrentie leidt tot inefficiëntie, zoals in situaties waarin productie door transnationals in de landbouw ertoe leidt dat kleine boeren hun land en inkomen verliezen.

Overeenstemming is er over de macht van het kapitaal, ondersteund door de media. Er bestaat een sterke ongelijke machtsverhouding en daardoor geen vrije concurrentie.

Voor wat betreft de mogelijkheid van de politiek om in de concurrentie in te grijpen en te sturen, wordt er op gewezen dat de bewustwording van mensen inzake concurrentie een noodzakelijke voorwaarde is voor steun voor politiek ingrijpen. Sommigen hebben (nog) vertrouwen in de overheid, anderen minder en die hechten meer belang aan de zeggenschap van de consumenten zelf via basisbewegingen. Er komt ook twijfel aan onze democratie naar voren in de vraag of grote groepen zodanig kiezen dat het bewaken van de grenzen van het milieu en de rechten van toekomstige generaties een politiek issue worden.

Samengevat blijkt uit de discussie dat concurrentie gezien wordt als een normaal onderdeel van het menszijn. Als we het in de discussie hebben over concurrentie dan gaat het om die tussen ondernemingen en bedrijven, die bedoeld is om collega-bedrijven weg te concurreren. Deze vorm leidt tot inefficiëntie, maar ingrijpen van de staat leidt daar vaak evenzeer toe. We moeten geen dogmatisch standpunt innemen inzake concurrentie. We dienen in ogenschouw te nemen het kader waarin concurrentie zich voordoet, de omstandigheden waaronder, en de sturing.

De markt.

De markt wordt meestal gezien als een neutraal fenomeen (goed noch slecht), en ook onvermijdelijk in de solidaire economie. De discussie ‘markt’ blijkt voornamelijk over twee thema’s te gaan, namelijk de soort context en de soort markt. Wat het eerste betreft, gaat het over de vraag of het een markt betreft in een solidair–economische context die de solidaire economie opbouwt, of een markt die deze solidaire economie afbreekt? En wat betreft de soort markt: vanuit solidair economisch oogpunt zou gepleit kunnen worden voor verschillende soorten markt: zoals een met daarop een belangrijke rol van de overheid; een pergolaconstructie; een markt waarop de deelnemers zich vrij bewegen. De conclusie is dat het goed is “dogmatisch” te zijn over de context voor de ontwikkeling van de solidaire economie, maar niet over de soort markt, als zij maar in dienst staat van de solidaire economie.

Sturing.

Het gaat hierbij om de vraag: sturing door de mensen (en de politiek), of door de (kapitalistische) markt? In de reacties op die vraag blijkt de nadruk te vallen op democratische sturing van de markt, sturing dus door de mensen en de politiek als georganiseerde uitdrukking

van de wil van de mensen. Die sturing kan verschillende vormen aannemen, waaronder facilitering, regelgeving, en opvoeding.

Onder andere wordt gewezen op het onder democratische controle brengen van financiële instituties. Met betrekking tot opvoeding wordt opgemerkt dat de overheid hierin een taak heeft in die zin dat een minimum gegarandeerd moet zijn. Bewustwording van de mensen wordt als een noodzakelijke voorwaarde gezien voor de invloed van de overheid. Over opvoeding wordt opgemerkt dat bij forse achterstand de opvoeding/schoolopleiding slechts 15% kan toevoegen. Er wordt hier en daar betwijfeld of er eigenlijk überhaupt wel sprake is van echte democratie, en niet veeleer van een schijndemocratie, of zelfs lobbycratie. Sommigen vinden dat er wel sprake is van democratie, en verwijzen daarbij naar verkiezingen. Tegelijkertijd beseffen ze ook dat verkiezingen tegen solidaire economie in kunnen gaan.

Samenvattend blijkt dat ook bij sturing van belang is de context van waaruit je een en ander bekijkt. Gezien vanuit de solidaire economie zijn verschillende vormen van sturing mogelijk: facilitering, regelgeving, opvoeding. Maar over het feit dat gestuurd moet worden bestaat overeenstemming.

Anders rekenen

Volgens een van de deelnemers is dit zo'n belangrijk punt dat we niet verder kunnen als we niet eerst anders gaan leren rekenen. Belangrijke vraag daarbij is natuurlijk hoe je de waarde in geld berekent van mens- en natuurwaarden. Welke criteria hanteer je daarbij?

Als een van de mogelijke criteria wordt geopperd de zogenaamde 'relatieve utiliteitsdichtheidseenheid'. Dit is een criterium waarbij verwezen wordt naar het maatschappelijk nut van een activiteit, en dat dit nut de waarde in geld bepaalt.

Daarnaast wordt toch ook weer de marktwerking naar voren gebracht als een niet te voorkomen mechanisme ter regeling en bepaling van de waarde van een en ander.

Iemands voorstel meer waarde te hechten aan de vrijheid van mensen dan aan gelijkheid (van inkomen), vindt een tegenspraak in de repliek dat vrijheid niet los te zien is van inkomen.

Wellicht dat de kwestie van het anders rekenen voor een deel een oplossing vindt als de basisbehoeften gedekt worden door een basisinkomen, al dan niet in natura.

Samengevat blijken we in deze discussie slechts voor een deel een antwoord gevonden te hebben op het probleem van het anders rekenen. Allereerst is weer opnieuw het belang van de context naar voren gekomen. Zo konden bijvoorbeeld mensen met veel geld in het Cuba van eind jaren zestig niet veel met hun geld doen vanwege het daar geldende bonnensysteem. Als het basisinkomen geregeld is zijn daarmee al veel problemen van anders rekenen opgelost. Op de tweede plaats blijken, in ons land bijvoorbeeld, ook vorderingen gemaakt te worden in de aandacht voor mens- en natuurwaarden, denk aan de discussie over de Waddenzee, de gezondheidszorg, het recht van kinderen op onderwijs, de Schone Kleren Kampagne, etc.

4.2 Sociaal-economisch transformatiebeleid

De vraag waar het hier om gaat is hoe dat transformatiebeleid (naar solidaire economie) tot stand kan/moet komen. Het betreft dus niet zozeer de inhoud van dat beleid, als wel de totstandkoming ervan.

Om te beginnen werd gewezen op een goede communicatiestrategie. Eerst moet mensen duidelijk gemaakt worden wat mogelijke oplossingen zijn (voor de problemen van het neoliberalisme) aler ze gericht actie kunnen ondernemen. Maar het gaat om meer dan alleen een goede communicatiestrategie. Zo wordt ook naar voren gebracht dat niet zozeer bewustwording/opvoeding, maar het stellen van regels de mensen tot het juiste gedrag aanzet.

In deze beide eerste elementen zit impliciet al een discussie besloten die in de volgende voorstellen met betrekking tot het transformatiebeleid boven water komt. Zo wordt de kwestie gesteld van een aanpak *bottom up* of *top down*, een ontwikkeling dus aangestuurd vanaf de

basis of van bovenaf opgelegd, of zoals ook werd gezegd ‘eerst opvoeden’ of ‘eerst andere omstandigheden creëren’. In de discussie hierover blijkt het standpunt van ‘en-en’ de overhand te hebben boven ‘of-of’. Dat blijkt bijvoorbeeld uit het pleidooi voor een complementaire democratie, dat wil zeggen dat vanuit de representatieve democratie meer macht wordt gedelegeerd naar de mensen, zodat zij meer eigen bevoegdheden en verantwoordelijkheden krijgen. De keuze voor ‘en-en’ blijkt ook uit het voorstel alternatieve praktijken te ontwikkelen en te implementeren, en dit tegelijkertijd te combineren met bewustwording en opvoeding.

Een andere strategie behoort weer meer tot de klassieke mogelijkheden: pressie ontwikkelen, processen van anderen verstoren (‘zand in de machine’), en zo meer.

Op een of andere manier stoot je bij dit alles hoe dan ook op macht. In dit verband wordt voorgesteld de opbouw van tegenmacht, naar het voorbeeld van bepaalde sociale bewegingen, zoals vakbonden, vrouwenorganisaties, politieke partijen, consumentenorganisaties. In verband met die macht kan internationale samenwerking een nuttige strategie zijn.

Samengevat kan worden gezegd dat het bij het sociaal-economisch transformatiebeleid om een meerzijdige strategie gaat.

5 Strategieën van bewerkstelligen van Solidaire Economie

Voor de vierde en laatste workshop gold de volgende probleemstelling: “Via welke strategieën van sociaal-culturele en politieke verandering kunnen wij in Nederland een overgang naar solidaire economie bewerkstelligen?” Daarbij werden de volgende deelthema’s besproken:

5.1 Welke andere economie willen wij?

5.2 Hoe pakken wij de veranderingen aan?

5.1 Welke andere economie willen wij?

Wat moet er veranderen in de samenleving? Bij de beantwoording van deze vraag gaat het dus om de inhoud. In de discussie komen de volgende thema’s terug:

Transformatie

Het gaat om een overgang naar een sociaal-economisch bestel dat kan worden aangeduid met solidaire economie. Dat verwijst naar een samenleving waar niet de kapitalistische waarden en belangen overheersen maar solidaire (of duurzame, zorg en samenwerking). Dat is dan niet een overgang waarbij alles van het kapitalisme wordt verwijderd, wij hebben eerder geconcludeerd dat sommige elementen, mits ingekaderd en zo, een belangrijke positieve functie kunnen hebben. Bijvoorbeeld bepaalde vormen van concurrentie.

Behoud, bestrijd, vernieuw

Die overgang betekent niet dat wij helemaal van voren af aan moeten beginnen. Wij gaan ervan uit dat er al heel wat elementen van solidaire economie aanwezig zijn. Ze zijn niet allemaal perfect maar er is al het een en ander tot stand gebracht dankzij de inzet van vele mensen, al dan niet verenigd in sociale bewegingen en politieke partijen. Maar er is ook heel veel niet. En veel van wat er is, is toe aan vernieuwing. Dus als het gaat om de inhoud van deze transformatie zijn in ieder geval de volgende lijnen aan te geven:

-behoud, versterk en vernieuw het goede;

-bestrijd regressies of achteruitgangen zoals op dit moment veel privatiseringen en liberalisering, en vercommercialisering van zorg;

-introduceer en ontwikkel nieuwe praktijken en verhoudingen.

Macht

Het tot stand brengen van de dominantie van solidair-economische systeemkenmerken betekent diepgaande conflicten met heersende machten en waarden en normen. Zelfs kunnen wij ons afvragen in hoeverre er (nog) sprake is van een democratische samenleving. En het gaat om staten maar ook en misschien vooral om multinationals. Een enkeling streeft er naar dat iedereen die wil over alles mag meebeslissen, en wel op basis van consensus.

Er zijn in deze workshops al heel wat voorbeelden van noodzakelijke maar tevens conflictdragende veranderingen gepasseerd. Voorbeeld 1: prijzen moeten alle sociale en economische kosten representeren. Maar wie is bereid meer te betalen voor de banaan of de vliegticket? Voorbeeld 2: aan de economische groei moet om allerlei redenen een halt worden toegeroepen, zelfs is er noodzaak, althans in Nederland tot economische krimp waaronder consuminderen. Maar dat botst met heersende belangen van het bedrijfsleven en van de meeste Nederlanders. Voorbeeld 3: het geld moet terug in het hok van zijn oorspronkelijke functie(s), ruilmiddel en rekeneenheid. En mensen en gemeenschappen moeten het recht hebben om nu al hun eigen "geld" te maken. Maar als dat echt breedschalig gaat worden zal dat natuurlijk botsen met de heersende en zeer machtige belangengroepen in de financiële wereld.

Eenzijds is er de stelling: als je niet doet aan machtsvorming, kan er veel verloren gaan. Anderzijds is er het standpunt dat je niet naar macht moet streven, want macht onderdrukt mensen. Voorstanders van machtsvorming brengen het volgende naar voren:

- bij gebrek aan macht dreigen elementen van solidaire economie verloren te gaan. Zo zien tamelijk machteloze biologische boeren zich momenteel onder het beleid van het huidige kabinet gedwongen in groten getale te stoppen;
- de andersglobalisten zijn zó verdeeld, dat ze geen vuist kunnen maken; samenwerken is in ieder geval noodzakelijk;
- het gaat niet alleen om politieke, maar vooral economische macht, nodig om daarmee de macht van met name multinationals aan banden te leggen;
- als de andersglobalisten voet aan de grond bij de media zouden krijgen zou dat de macht van die andersglobalisten versterken;
- grote veranderingen in het verleden zijn tot stand gekomen juist omdat belanghebbenden zich aaneensloten en zo macht vormden. De vakbonden zijn daar een duidelijk voorbeeld van.

Degenen die huiverig zijn voor macht, richten zich vooral op bewustwording als strategie om veranderingen te realiseren. Voor hen zijn de volgende punten van belang:

- wat telt is het neoliberale discours ter discussie te stellen. Niet alleen de politiek en het bedrijfsleven, maar ook 'de man in de straat' denken in neoliberale termen. Het gaat erom dit denken ter discussie te stellen, en daarvoor is bewustwording aangewezen, van onderop en van binnenuit;
- er bestaat in deze tijd een te grote verscheidenheid aan belangen, en ook dat maakt macht een minder geschikt instrument. Een voorbeeld in kwestie is dat de vakbonden grote effecten bewerkstelligden in de periode waarin de belangen meer parallel liepen, in tegenstelling tot nu;
- in de politiek wordt een machtsvacuüm geconstateerd, en het is in dit vacuüm dat allerlei maatschappelijke stromingen invloed kunnen gaan uitoefenen, zoals het feminisme, dat zich niet alleen richt op vrouwen maar op vrouwelijke waarden in de maatschappij in haar totaliteit.

De standpunten komen dicht bij elkaar waar iedereen zich lijkt te kunnen vinden in de opvatting dat je bewegingen voortdurend moet organiseren, in plaats van te wachten tot er zich (als vanzelf) grote groepen aandienen. Samenvattend:

- echte confrontaties kun je pas echt aan als je sterk bent geworden;
- je moet je eigen macht niet moet onderschatten, want elke tegenpartij heeft een zwakke plek;
- je ontkomt er niet aan om in iedere fase waarin je actief bent met de machtsvraag bezig te zijn.

Cirkels

Over waar die veranderingen moeten plaatsvinden is niet zoveel verschil van opvatting. In dit verband wordt opnieuw gesproken van de verschillende cirkels: thuis, in je dagelijkse omgeving, en breed-maatschappelijk. Daarbij verzucht een deelnemer: "Ik doe al zoveel, wat kan er nog bij?". Een enkeling stelt innerlijke verandering voorop.

Exemplariteit

Over wat dan precies de inhoud van die nieuwe solidaireconomische vormen moet zijn is er geen eenheid van opvatting. Dat is niet erg, wel lastig. Maar belangrijker is misschien vast te stellen dat de deelnemers het wel eens zijn over de globale richting. Die richting is veel omvattend, het gaat om noodzakelijke veranderingen die de hele mens en de hele samenleving betreffen. En dan sta je voor de keuze waar te beginnen of wat aan te pakken. Ook daarover zijn opmerkingen gemaakt in de papers. Iemand heeft het in dit verband over strategiedraden. Het vertrekpunt zou moeten zijn: pak zaken aan die uit oogpunt van een overgang naar solidaire economie belangrijk zijn en die je aan kunt, maar dan zodanig dat hun exemplariteit ten opzichte van de totale problematiek duidelijk uit de verf komt. Of anders gezegd, iedere "kruimel" is belangrijk maar verlies je niet in een kruimel, leg verbindingen met andere veranderingen en andere veranderaars.

5.2 Hoe pakken wij de veranderingen aan?

Bij de discussie over deze vraag zijn o.a. de volgende lijnen te ontwaren:

Opnieuw: exemplariteit

Het gaat om het aanpakken van zaken op verschillende niveaus: in je eigen dagelijkse praktijken, in je directe omgeving, en in de bredere maatschappij. Nu kun je niet alles doen. Maar ook wat dit aangaat zou het principe van exemplariteit belangrijk kunnen zijn: wat je ook doet, plaats het steeds in een breder verband, zowel inhoudelijk als wat betreft mogelijke samenwerking (of op zijn minst coördinatie en uitwisseling) met anderen.

Sociale posities

Daarbij zijn verschillende maatschappelijke posities te onderscheiden van waaruit mensen met elkaar veranderingen kunnen ondernemen, of die onze mogelijke doelgroepen zouden kunnen zijn. Over het handelen vanuit een bepaalde sociale positie, b.v. die van consument, zijn de meningen verdeeld. Sommigen nemen zo'n positie als uitgangspunt, terwijl anderen wijzen op de vervreemding die daarmee gepaard kan gaan. Ze worden liever niet aangesproken op hun sociale positie, maar als mens.

Duidelijk is het pleidooi voor een nieuwe beweging van consumenten. Daarbij wordt verwezen naar andere organisaties. En zo zijn ook andere sociale posities terug te vinden: loonontvangenden, uitkeringsgerechtigden, leeftijdsgroepen, seksen, en ook politieke partijen in Nederland vormen een uitdrukking van die verscheidenheid van posities. Hierbij speelt dan onder meer de vraag welke bestaande sociale bewegingen perspectief bieden (de vakbeweging? de andersglobaliseringsbeweging? "mijn" buurtwachtgroep?), en/of er noodzaak is voor nieuwe bewegingen. Kortom: wie sluiten wij in of uit? Waarom?

En nog scherper stelt zich de vraag naar de rol van politieke partijen. Laten we de politieke partijen links of rechts liggen of werken we ermee samen? Tegenstanders van samenwerking merken op dat de markt veel macht van de politiek heeft overgenomen, en dat via deze partijen dus slechts marginale veranderingen te bereiken zijn. Bovendien dienen ze merendeels de neoliberale belangen. Een tegenmacht kan beter georganiseerd worden los van politieke partijen en staten. Voorstanders van samenwerking merken op dat politieke partijen nodig zijn om wetten te wijzigen, en dat zonder die wijziging de solidaire economie niet tot stand komt. Bovendien heb je de mogelijkheid om in en door politieke partijen voor verandering te kiezen, en kun je invloed uitoefenen door degene die je gekozen hebt regelmatig

te benaderen. Daarbij komt dat je soms op historische momenten, waarbij een aantal veranderingen tegelijkertijd doorgevoerd dienen te worden, een integrerende factor moet hebben. We moeten politieke partijen dus niet links of rechts laten liggen, maar er op een misschien wel utilitaristische manier mee omgaan: je staat telkens voor de fundamentele keuze of je de zaken zelf wilt opknappen, dan wel aan de politiek overlaat, of dat aan de politieke partijen wordt overgelaten waar zij goed in zijn, en dat we de rest zelf doen. Maar samenwerking met politieke partijen is pas zinvol als het democratisch politieke partijen zijn.

Alleen bewustwording?

Belangrijk ook is de vraag of het gaat om vooral bewustwording, of om de opbouw van (tegen-)macht, of om het anders gaan handelen. Zo worden genoemd: praktijkinitiatieven, communicatiecampagne, publiciteit, onderzoek en politiek. Het gaat om alle drie categorieën: -bewustwording, inclusief de kennis- en emotieaspecten, -organisatie, o.a. voor machtsvorming, en -handelen, inclusief het construeren van eigen alternatieven.

Sommigen willen vooral aan bewustwording werken, anderen anders (doen) handelen, en maar weinigen geven het organiseren aandacht. In de discussie blijkt echter dat het niet een kwestie is van of-of, maar van en-en: het gaat om bewustwording, handelen en organisatie. Ze vullen elkaar aan. Bij dit onderdeel speelt ook de vraag hoe je met andere mensen omgaat: ga je ze opvoeden, leiden of doe je zoveel mogelijk met ze samen?

Samen met iedereen?

En daarbij speelt steeds mee de vraag in hoeverre je samenwerking en medebeslissing met/van anderen voorop moet stellen of dat zaken meer directief moeten worden aangepakt: andere mensen confronteren, opvoeden en leiden (“desnoods *top-down*” aldus een deelnemer), en bestrijden. Uiteraard moet hierbij steeds onderscheid gemaakt worden over wie wij het hebben.

Stappenplannen

In de discussies wordt ook gepleit voor een meer geplande aanpak: wat wil je bereiken en welke stappen moeten worden ondernomen?

Concrete voorstellen

Er zijn diverse voorstellen om zaken concreet te doen. Dat varieert van het ontwikkelen van nieuwe instrumenten (variërend van een nieuw monopoliespel tot het schrijven van teksten en het gebruiken van nieuwe rolmodellen) tot het werken aan andere geld- of puntenstelsels, een alternatieve giro, het opbouwen van nieuwe grootschalige organisaties, en het werken aan de kwaliteit van politieke en bestuurlijke processen en beslissingen. Er worden ook een paar handige tips voor “de strijd” gegeven. Opvallend is dat niemand voorbeelden van actievoeren noemt die toch niet onproductief zijn gebleken: demonstraties, bezettingen en andere vormen van verstoringen, stakingen, weigeringen, en zo meer.

De vraag was: hoe pakken wij veranderingen aan. Bij de discussie over ook deze vraag is het moeilijk gebleken om tot eenduidige antwoorden te komen, laat staan een duidelijke strategie te formuleren. Het meest wezenlijke van de discussie is misschien wel dat het onjuist zou kunnen zijn om een eenzijdige strategie te volgen. Het zal moeten gaan om een meerzijdige aanpak, waarbij eerder in termen van “en-en” gedacht en gewerkt moet worden dan van “of-of”. Misschien is dat wel de belangrijkste conclusie.

6 Enkele conclusies

De vier workshops hadden tot doel de verdere inhoudelijke ontwikkeling van Solidaire Economie als economisch stelsel en praktijk. Zoals aangegeven is solidaire economie primair gericht op het realiseren van de noodzakelijke zorg voor alle levende en toekomstige mensen, met respect voor de natuur en het milieu. Zij is gegrondvest op de overtuiging dat samenwerking, onderlinge ondersteuning en een verantwoorde omgang met de natuur uit oogpunt van duurzaamheid meer opleveren dan concurrentie en ongebreideld winstbejag.

Bij de discussies kwamen kwesties aan de orde als:

- In hoeverre is een aantal essentiële kenmerken van het huidige economische stelsel belastend voor solidaire economie? Gaat het bij de bestrijding van die kenmerken om correctie van die heersende kapitalistische orde of is een postkapitalistische orde noodzakelijk?
- Welke concrete alternatieven voor de kapitalistische economie kennen we al, en welke is hun betekenis voor de verdere ontwikkeling van de solidaire economie? Welke alternatieven zijn het meest strategisch voor die ontwikkeling?
- Welk sociaal-economisch transformatiebeleid is op korte en middellange termijn nodig om solidaire economie dichterbij te brengen?
- Via welke strategieën van sociaal-culturele en politieke verandering kan in Nederland een overgang naar solidaire economie bewerkstelligd worden?

Wat heeft dit in grote lijnen opgeleverd, waar staan we, en wat is enigszins blijven liggen? Bij het antwoord op de eerste en de tweede vraag zullen we de inhoud van de discussies voornamelijk thematisch rangschikken en dus niet strikt de volgorde van de vier workshops op de voet volgen.

6.1 Wat hebben de discussies in grote lijnen opgeleverd, waar staan we?

In de discussies is een tamelijk groot aantal systeemkenmerken van het heersende economische bestel naar voren gebracht dat veroorzaakt dat belangrijke maatschappelijke vraagstukken niet fundamenteel kunnen worden aangepakt. De belangrijkste van die kenmerken zijn wel privé-bezit van productiemiddelen, winstmaximalisatie, concurrentie en de zogenaamde vrije markt. De andere systeemkenmerken die werden genoemd zijn op een of andere wijze allemaal te herleiden tot en af te leiden van deze belangrijkste vier.

Vrij algemeen werd het standpunt ingenomen dat voor de bestrijding van deze kenmerken een correctie van de heersende kapitalistische orde niet volstaat en een of andere vorm van postkapitalisme aangewezen is, in dit geval de solidaire economie. Dat blijkt bijvoorbeeld uit de nadruk van sommigen op (economische) samenwerking in plaats van concurrentie, en van anderen op de noodzaak van een concurrentie die voorzien is van andere randvoorwaarden dan de huidige, zodat zij ten dienste staat van efficiëntie en creativiteit en niet van winstmaximalisatie en uitbuiting. Die noodzaak van en een keuze voor een postkapitalistische orde blijkt ook uit standpunten in de discussie ten aanzien van de markt. Volgens sommigen is de "vrije markt" niet bruikbaar voor solidaire economie, anderen zien de markt meer als een neutraal fenomeen en ook onvermijdelijk in de solidaire economie, als het maar een markt is die deze solidaire economie opbouwt. Beide opvattingen getuigen van een verzet tegen de markt zoals zij onder het kapitalisme functioneert. De ontoereikendheid van alleen maar correcties van het kapitalisme en de noodzaak van een postkapitalistische orde blijken in de discussie ook uit het antwoord op de vraag of de economie gestuurd dient te worden door het volk (en de politiek), of door de (kapitalistische) markt? In het antwoord valt de nadruk – anders dan onder het kapitalisme – op een democratische sturing van de markt, sturing dus door het volk en de politiek als georganiseerde uitdrukking van de wil van de mensen.

Tot de meest opvallende resultaten van de workshops behoren de grote veelheid van (mogelijke) alternatieven, en de vele aandachtspunten (criteria) die bij de beoordeling daarvan gehanteerd zouden kunnen worden. Ook uit die kenmerken waaraan alternatieven dienen te voldoen, spreekt hoezeer de solidaire economie van een andere orde is dan de huidige kapitalistische. Hier valt te denken aan in de discussie genoemde kenmerken als wederkerigheid, de bevrediging van basisbehoeften, sociale verwevenheid, “vrijheid van” en “vrijheid tot”, en het rekenen in termen van van ecologische en sociale kosten en opbrengsten.

Een overgang naar solidaire economie betekent een radicale breuk met het nu heersende stelsel. Dat dient overigens niet opgevat te worden in de zin van een verandering van vandaag op morgen, maar van een *proces* van verandering, waarin radicale elementen zitten, naast ook kleine (re) veranderingen die grote symbolische waarde hebben en als zodanig een radicale uitwerking kunnen hebben. Dit procesmatige komt ook naar voren in de opvatting dat de geschiedenis te zien is als een continu proces van emancipatie. Dit brengt met zich mee dat op dit moment geen sprake is van een zuiver kapitalistisch systeem. Want in het bestaande stelsel zitten naast de (dominerende) kapitalistische kenmerken elementen van zowel vroegere economische stelsels als ook van de solidaire economie. En het is raadzaam om bij de radicale veranderingen de goede zaken uit het kapitalisme – bijvoorbeeld de sociale zekerheid – te handhaven, verder te vernieuwen en ontwikkelen, en zo mee te nemen. Behoud, bestrijd, vernieuw; zo zou men het proces naar overgang naar solidaire economie kunnen weergeven.

Dit brengt ons dan bij het sociaal-economisch transformatiebeleid en strategieën van sociaal-culturele en politieke verandering met het oog op het bewerkstelligen van solidaire economie. De discussie concentreert zich op thema's als: een ontwikkeling aangestuurd vanaf de basis of van bovenaf opgelegd?; macht als middel voor het bereiken van solidaire economie, en met name de rol (en het aanwenden) van politieke partijen hierbij. Na aanvankelijke verschillen van mening mondt de discussie uit in de opvatting dat het bij het transformatiebeleid en de strategieën gaat om een meervoudige aanpak: ontwikkelingen aangestuurd vanaf de basis en van bovenaf; je ontkomt niet aan macht als middel om de solidaire economie te bereiken, en langs politieke partijen zul je ook niet heen kunnen om dit doel te realiseren.

6.2 Wat is blijven liggen

Ongeveer 45 personen, van wie bijna niemand elkaar kende, begonnen in januari 2004 aan een discussie in het kader van vier workshops over niets minder dan een postkapitalistische economische ordening, namelijk de Solidaire Economie. In het licht van deze, toch zeker vooraf gezien, stoutmoedige onderneming waarvan de goede afloop vooraf nog lang niet vaststond, kan achteraf gezegd worden dat zij in meerdere opzichten goede vruchten heeft afgeworpen. Dat geldt dan zowel de tevredenheid van de deelnemers over de gaandeweg toegenomen helderheid van de discussies, als niet minder ook de inhoud daarvan. Dat neemt niet weg dat er ook zaken zijn blijven liggen, of wellicht beter gezegd onvoldoende werden uitgediscussieerd. Deels kon dat vanzelfsprekend worden toegeschreven aan het feit dat hier ruim 40 mensen bijeenkwamen die elkaar niet kenden en die nog enigszins moesten leren samen over zo'n serieus onderwerp te discussiëren. Voor een groot deel echter was dat ook te wijten aan een te uitgebreid thema/probleemstelling per workshop en de tamelijk grote hoeveelheid papers die de deelnemers voor iedere workshop inzonden, zodat er per workshop naar verhouding voor een en ander eenvoudigweg te weinig tijd beschikbaar was. Hierdoor gold voor alle workshops dat lang niet alle informatie uit de ingezonden papers aan bod kon komen, en dat die informatie bijgevolg dus ook een onvoldoende stempel op de discussie kon zetten. En eveneens voor iedere workshop ging op dat sommige aspecten van het thema / probleemstelling door tijdgebrek noodgedwongen genegeerd dan wel onvoldoende doorgediscussieerd konden worden.

Zo moet voor wat betreft de eerste workshop worden vastgesteld dat te weinig is doorgediscussieerd over de vraag waarom het nou precies deze systeemkenmerken betreft van de huidige neoliberale kapitalistische orde, hoe ze daarin functioneren, en op welke wijze zij in hun werking belastend zijn voor de solidaire economie. Dit nadeel klemt temeer omdat de probleemstelling van deze workshop: “welke systeemkenmerken van het nu heersende economische bestel veroorzaken dat belangrijke maatschappelijke vraagstukken niet ten gronde kunnen worden aangepakt, en maken een overgang naar een ander stelsel noodzakelijk?” min of meer de basis en het uitgangspunt is voor de probleemstellingen van de volgende workshops.

Deze onduidelijkheid over de systeemkenmerken wreekt zich ook bij de uitwerking van de probleemstelling van de 2^e workshop: “Welke concrete alternatieven kennen wij? En welke is hun betekenis (beperkingen, mogelijkheden) voor de ontwikkeling van een solidaire economie?”. De criteria die in deze workshop naar voren kwamen waaraan alternatieven moeten voldoen om dienstig te kunnen zijn voor de ontwikkeling van de solidaire economie, zijn allemaal zonder twijfel heel zinnig, maar wat ontbreekt is de confrontatie met de systeemkenmerken van de huidige economische orde. Daarnaast is duidelijk geworden dat er nog veel werk verzet moet worden om zowel de vele alternatieven alsook de vele mogelijke beoordelingscriteria verder te ontwikkelen en te structureren.

In de derde workshop zijn wèl meer expliciet aangelegenheden besproken die verband houden met die systeemkenmerken, zoals concurrentie, de markt, sturing van de economie door het volk en de politiek of de markt, et cetera. Maar niet het minst door tijdgebrek is ook hier de confrontatie met die systeemkenmerken niet ver doorgevoerd. Dat had bijvoorbeeld kunnen gebeuren aan de hand van vragen als: hoe ziet een markt eruit waarbij systeemkenmerken als moordende concurrentie, winstmaximalisatie en privé-bezit van productiemiddelen (geheel of gedeeltelijk) ontbreken? Weten we wel wat een markt in solidaireconomische zin eigenlijk is? Lopen we niet het gevaar om zonder die confrontatie al te gemakkelijk en stilzwijgend/onbewust onderdelen van het begrip markt zoals die gevormd zijn onder invloed van de kapitalistische economie op de solidaire economie te projecteren?

6.3 Tot slot

De kritiek op de workshops kan als volgt worden samengevat: a. een te overladen programma in relatie tot de beschikbare tijd, en b. een onvoldoende doordiscussiëren van de systeemkenmerken van de huidige economische orde in de eerste workshop, en een confrontatie tussen de probleemstelling en deze systeemkenmerken in de twee volgende workshops die beter had gekund. Maar om deze kritiek op haar juiste waarde te schatten moet zij geplaatst worden tegen de achtergrond van een overigens succesvolle cyclus van workshop, waarin de deelnemers gaandeweg geïnvolveerd raakten, de bezorgdheid om mens en natuur zich steeds duidelijker vertaalde in een kritiek op het kapitalisme en een keuze voor de solidaire economie, een grote veelheid van aandachtspunten en criteria op tafel kwam die de verdere ontwikkeling van solidaire economie zeker zullen vergemakkelijken, en een engagement dat zich ook vertaalde in een voortzetting van activiteiten na deze serie.